

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ .

ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΝΟΥΣ — ΠΡΑΞΗ — ΑΡΕΤΗ — ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

I

Διάκριση θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ νοῦ.— Τρεῖς λειτουργίες παρουσιάζει ὁ νοῦς, τὴ θεωρητική, τὴν πρακτική, καὶ τὴν ποιητική· ἐκείνη ποὺ σκοπὸ ἔχει τὴ γνώση, ἐκείνη ποὺ σκοπὸ ἔχει τὴν πράξη τὴν ἴδια καὶ ἐκείνη ποὺ σκοπὸ ἔχει τὸ ἔργο ποὺ ἀπὸ τὴν πράξη θὰ πλασθῆ. (*Ἠθ. Νικ. 1140 b 6*· μιὰν ἰδιαίτερη διάκριση στὰ *Μεγ. Ἠθ. 1194 b 15*). Καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος ἢ σὰν ἀντικείμενο θεωρίας ἢ σὰν τέλος πράξης ἢ σὰν θέμα ἔργου παράλληλα παρουσιάζεται. Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία βέβαια θὰ θεωρήσῃ πρῶτα τὸν θεωρητικὸ νοῦ τὸν ἴδιο καὶ μέσα σὲ αὐτὸν πάλι πρῶτα τὸ θεωρητικὸ νοῦ καθὼς θεωρεῖ φιλοσοφικά· θὰ θεωρήσῃ ἔτσι τὸν ἑαυτὸ της· ἀλλὰ ὕστερα καὶ τὴ ζωὴ σὰν ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο θεωρίας· μετὰ θὰ θεωρήσῃ τὸ νοῦ στὴν πρακτικὴ καὶ ποιητικὴ του λειτουργία, δηλαδή τὴν ζωὴ σὰν ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο πράξης καὶ ποιήσεως. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία, ἀκολουθώντας τις διακρίσεις τῆς λειτουργίας τοῦ νοῦ, εἶναι ἢ θεωρητικὴ ἢ πρακτικὴ ἢ ποιητικὴ. (*Μεταφ. 1025 b 25*).

Ὡς τώρα ὠρίσαμε τὴν οὐσία τοῦ ὄντος καὶ τοποθετήσαμε τὸν ἄνθρωπο στὸ σύστημα τῶν ὄντων· ὕστερα τὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ γενικά τὸν θεωρήσαμε, τὸν ἐξετάσαμε ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἀτομικὴ ψυχὴ καὶ πρὸς τὴν θεότητα. Τώρα εἶναι ἀνάγκη νὰ θεωρήσωμε τὸ νοῦ κατὰ τις εἰδικώτερες λειτουργίες του καὶ τὸν κόσμο καὶ αὐτὸν πιά εἰδικώτερα καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τις εἰδικές λειτουργίες τοῦ νοῦ. Ἀντικρῦζοντας τὸν κόσμο καὶ τὸ νοῦ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας θὰ κάναμε θεωρία φυσικὴ καὶ λογικὴ, θεωρητικὴ φιλοσοφία. Ὑστερα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντικρῦσωμε τὸν κόσμο καὶ τὸ νοῦ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν ἄλλων ιδεῶν, τῆς ιδέας τοῦ πρακτέου καὶ τῆς ιδέας τοῦ ποιητικοῦ. Ὁ νοῦς εἶναι πηγὴ τῆς θεωρίας, ἀλλὰ εἶναι καὶ πηγὴ τῆς πράξης καὶ ὁ κόσμος ἀπέναντί του δὲν εἶναι

μόνον αντικείμενο θεωρίας, αλλά και πεδίον ὅπου ὁ νοῦς θὰ κατευθύνῃ τὴν πράξιν ἢ θὰ δημιουργήσῃ ἕνα ἔργο. Ἀκολουθεῖ ἔτσι ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης καὶ τῆς ποίησης. Τριπλὴ ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ, τριπλὴ καὶ ἡ φιλοσοφία.

Κατὰ τὴ λογικὴ σειρά ἔρχεται πρώτη ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία, γιατί ἀπὸ αὐτὴν θὰ διδαχθοῦμε τὸ ἴδιο τὸ ὄργανο, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ λειτουργήσῃ ὁ θεωρητικὸς νοῦς, ὅταν τὸν κόσμο τὸν θεωρῇ εἴτε κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἀλήθειας, εἴτε κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς πράξης, εἴτε κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς ποίησης· θὰ διδαχθοῦμε ἀπὸ αὐτὴν τὸ ὄργανο τῆς σκέψης γενικά, τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης εἰδικώτερα. Ἀφοῦ κατακτήσωμε θεωρητικὰ τὸ ἴδιο τὸ ὄργανο τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας μὲ τὴ μελέτη τῆς λογικῆς καὶ τῆς γνωσιολογίας, θὰ προχωρήσωμε στὴ φιλοσοφικὴ θεωρία τὴν ἴδια. Ἡ φιλοσοφικὴ ὅμως θεωρία εἶναι ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία (φιλοσοφία τῆς φύσης καὶ μεταφυσικὴ) ἢ πρακτικὴ φιλοσοφία (ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία) ἢ φιλοσοφία τῆς τέχνης. Ἡ φιλοσοφία σύμφωνα μὲ τοὺς τρεῖς τρόπους λειτουργίας τοῦ νοῦ καὶ συνακόλουθα μὲ τὰ τρία εἶδη θεωρίας, θὰ ἐρευνήσῃ, στὴ φυσικὴ καὶ τὴ μεταφυσικὴ φιλοσοφία, τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὴ γνώσιν τῆς ἀλήθειας· στὴν πρακτικὴν φιλοσοφία, τὴν πράξιν, γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν οὐσίαν, τὸ μέτρο καὶ τὸ τέλος τῆς πράξης· στὴν ποιητικὴν φιλοσοφία, τὸ ποίημα *latro sensu* γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν οὐσίαν, τὸ μέτρο καὶ τὸ σκοπὸ τῆς τέχνης. Θὰ φιλοσοφήσωμε πρῶτα ἐπάνω στὴ φύσιν, γιατί ἡ πράξις καὶ ἡ ποίησις μέσα στὴ φύσιν συντελοῦνται, εἶναι τὸ δεδομένο ὑλικό. Καὶ ὕστερα θὰ ἀκολουθήσουσιν πράξις καὶ ποίησις, ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ποιητικὴ.

Αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἡ σειρά τῆς μελέτης μας ἂν ἀποσκοποῦσε νὰ δώσῃ μιὰν πλήρη εἰκόνα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ ὁ σκοπὸς μας εἶναι περιορισμένος στὴν περιοχὴ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὰ λογικὰ τῆς προηγούμενης πῆραμε μονάχα ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα ὥστε νὰ μὴ μᾶς λείψῃ κανένα στοιχεῖο γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, ἔτσι ὅπως τώρα τὴν τοποθετήσαμε μέσα στὸ ὅλο σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη, παράλληλα μὲ τὴν τοποθέτησιν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ μέσα στὴ σύνθετη φύσιν γενικά τοῦ λόγου.

Πρακτικὴ φιλοσοφία καὶ πολιτικὴ.— Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν πρακτικὴν φιλοσοφία τὴν ὀνομάζει πολιτικὴν, δίνοντας στὴ λέξιν αὐτὴ μιὰ πολὺ εὐρύτερη καὶ βαθύτερη ἔννοια ἀπὸ ὅ,τι συνήθως ἔχει ἡ λέξιν αὐτὴ. (*Ἠθ. Νικ. 1094 a 27*).

Πολιτικὴ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία, στὴ στενώτερη σημασίαν αὐτῆς

τῆς λέξης. Ἡ ἠθικὴ μάς μαθαίνει τὴν πράξιν ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀτόμου, ἡ πολιτικὴ τὴν πράξιν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὁλότητος.

Κοινὴ ἔννοια τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ πράξις. Πρέπει λοιπὸν αὐτῆς πρῶτα τὴ φύσιν νὰ μελετήσωμε, γιὰ νὰ προχωρήσωμε ὕστερα στὰ καθαυτοῦ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα.

II

Ἡ ἔννοια τῆς βούλησης.— Πηγὴ καὶ θεμέλιο τῆς πράξεως εἶναι ἡ βούλησις. Γιὰ νὰ καταλάβωμε τὴν πράξιν, πρέπει νὰ καταλάβωμε τὴ βούλησιν. Ἡ βούλησις, σὰν κάθε ἄλλο συγκεκριμένο ἀντικείμενο, σύγκειται ἀπὸ μορφήν καὶ ὕλην. Ἡ μορφή τῆς βούλησης εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἢ ὕλη τῆς εἶναι οἱ ψυχικὲς δυνάμεις ποῦ ἔχει γιὰ περιεχόμενο.

Ἡ ὕλη τῆς βούλησης βρίσκεται στὸ ὁρεκτικὸ καὶ αἰσθητικὸ μέρος τῆς ψυχῆς. Μπροστὰ στὸ ἀντικείμενο ποῦ ὁρέγεται, ἡ ψυχὴ ἐνεργεῖ· τὸ αἰσθάνεται σὰν κάτι ἀγαθὸ καὶ πηγαίνει πρὸς αὐτό. Τὸ ἀντίθετο παθαίνει μπροστὰ στὸ ἀντικείμενο ποῦ ἀποστρέφεται. (Περὶ ψυχῆς 414 b 4, Περὶ ζώων μορίων 661 a 6). Καὶ ἡ ψυχὴ, σύμφωνα με τὴν ὅποιαν τάσιν τῆς, βάζει σὲ κίνηση τὸ σῶμα καὶ ἔτσι ἐκδηλώνεται ἡ ἐνέργεια.

Ἡ ἐνέργεια τούτη καὶ ἡ ὄρεξις ποῦ κινεῖ, ἀξίζουν ἀνάλογα μετὰ τὸ ἀντικείμενό τους. Ἄν εἶναι πραγματικὰ ἀξιο, ἀξίες καὶ ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ ὄρεξις ποῦ κινουῦν πρὸς αὐτό. Ἡ ἀξιότητα ἔτσι τῆς ἐνέργειας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν μορφήν τῆς ἢ τὸ σκοπὸ τῆς. Ὅταν ὁ σκοπὸς τῆς ἐνέργειας στηρίζεται στὸ νοῦ, εἶναι ἀξιος καὶ ἀξία ἡ ἐνέργεια. Πάλι ὁ σκοπὸς μπορεῖ νὰ στηρίζεται στὸ νοῦ θεληματικὰ ἢ συμπτωματικὰ. Ὅταν ἡ ἐνέργεια θεληματικὰ στηρίζεται στὸ νοῦ, τότε πηγάζει ἀπὸ τὴ βούλησιν, ἀλλοιῶς ἔχομε ἐπιθυμία. «Ὅταν δὲ κατὰ τὸν λογισμὸν κινεῖται, καὶ κατὰ βούλησιν κινεῖται· ἡ δ' ὄρεξις κινεῖ παρά τὸν λογισμὸν». (Ἡθ. Νικ. 1139 a 23. Περὶ ψυχῆς 433 24). Τὸ ὁρεκτικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ ὕλικὸ ποῦ ἂν πάρῃ τὸ σκοπὸ τοῦ ἀπὸ τὸ λογισμὸ ὑψώνεται σὲ βούλησιν, ἀλλοιῶς μένει ἐπιθυμία. Βούλησις εἶναι ἔτσι ἔλλογη ὄρεξις. «...τῶν δὲ δι' ὄρεξιν, τὰ μὲν διὰ λογιστικὴν ὄρεξιν, τὰ δὲ δι' ἄλογον· ἔστι δ' ἡ μὲν βούλησις... ἀγαθοῦ ὄρεξις... ἄλογοι δ' ὄρέξεις ὀργὴ καὶ ἐπιθυμία». (Ρητορ. 1369 a 2).

Στὴ βούλησιν τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπαναλαμβάνεται τὸ ἴδιο πρόβλημα ποῦ συναντήσαμε καὶ στὴν ψυχὴ καὶ στὴν οὐσία. Ἡ βούλησις εἶναι σύνθεσις ἔλλογου καὶ ἄλλογου στοιχείου, νοῦ καὶ ἐπιθυμίας.

Ἄλλα ποῦ ἐδρεύει ἡ οὐσία της; Στὸ νοῦ; ἀλλὰ τότε πῶς μπορεῖ νὰ θελήσῃ τὸ κακό; Ἄν ὄχι στὸ νοῦ, τότε πῶς ὁ νοῦς θὰ διατηρήσῃ τὴν κυρίαρχη θέσιν του μέσα στὴ βούληση;

Ὅπως νὰ εἶναι, ὁ πρακτικὸς νοῦς εἶναι τὸ στοιχεῖο ποῦ κυριαρχεῖ μέσα στὴ βούληση, ὅταν στρέφεται πρὸς τὸ ἀγαθόν. Ἀλλὰ βέβαια ἡ βούληση μετέχοντας καὶ στὸ ὀρεκτικὸ στοιχεῖο, διαφέρει ἀπὸ τὸν πρακτικὸ νοῦ.

Βούληση καὶ πρακτικὸς νοῦς.— Ἡ ὄρεξις ἔτσι εἶναι μιὰ δύναμη, σὰν ὕλη ποῦ εἶναι, ποῦ μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ μορφήν ἐκείνην, ποῦ ἀπὸ τὴ φύσιν τῆς ταιριάζει ἢ ποῦ μπορεῖ, ἀπὸ συναίτια, ποῦ μέσα στὴν ἴδια φωλιάζουν, νὰ μὴν τὴν πραγματοποιήσῃ. Λόγος τῆς ὑπαρξῆς της εἶναι νὰ ἐπιδιώξῃ μὲ τὴν ἐνέργειαν αὐτὴ ποῦ εἶναι ἀγαθὸ γιὰ ἐκεῖνον ποῦ ἐνεργεῖ. Ἀλλὰ ἀγαθὸ γι' αὐτὸν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ὅ,τι ὑπαγορεύει ὁ νοῦς, γιατί ὁ νοῦς εἶναι ἡ μορφή τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Ὁ νοῦς ἐδῶ θὰ εἶναι ὁ πρακτικὸς νοῦς, δηλαδὴ ὁ ἴδιος ὁ νοῦς, ὅσο στρέφεται στὸν κόσμον τῆς πράξης. Στὴ στροφή του αὐτὴν ὁ νοῦς δὲν ἀντικρῦζει τὰ καθόλου, ὅπως ὁ ἐπιστημονικὸς νοῦς, ἀλλὰ τὰ ἐπὶ μέρους, γιατί τὰ συγκεκριμένα πράττονται καὶ αὐτὰ ἔχει νὰ προσδιορίσῃ ὁ πρακτικὸς νοῦς. (Ἡθ. Νικ. 1146 b. 35). Ὁ πρακτικὸς νοῦς καθὼς ἔτσι προσδιορίζει τὴ συγκεκριμένη πορεία τῆς πράξης λέγεται φρόνησις, ποῦ δὲν σημαίνει παρὰ τὴν «ἔξιν μετὰ λόγου περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικῆν». (Ἡθ. Νικ. 1140 b 20).

Ἡ κατὰ φύσιν μορφή τῆς πράξης θὰ ἔπρεπε ἔτσι νὰ εἶναι ἡ βουλευτική, δηλαδὴ ἡ ἔλλογη πράξις. Συχνὰ ὅμως μπαίνει στὴ μέση ἡ ἀντίθετη ἔλξις τῆς ἐπιθυμίας. Ἐτσι παλεύει στὴ συνείδηση ἔλλογο καὶ ἄλογο στοιχεῖο· καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἔχοντας τὸ νοῦ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὴν ἄλογον ἐπιθυμίαν ἀπὸ τὴν ἄλλη, στέκεται στὴ μέση, μὲ τὴν ὀρεκτικὴν δύναμιν, ποῦ μπορεῖ νὰ κατευθυνθῇ καὶ ἀπὸ τὸ λόγο καὶ ἀπὸ τὸ ἄλογο, καὶ ἀποφασίζει ἐκούσια τὴν πορεία τῆς ἐνέργειας· γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν πράξεων του. «Ἐοικεν δὲ... ἄνθρωπος εἶναι ἀρχὴ τῶν πράξεων». (Ἡθ. Νικ. 1112 b 36). «Ἐφ' ἡμῖν δὲ καὶ ἡ ἀρετὴ, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ κακία». (Ἡθ. Νικ. 1113 b 6). Ἀπὸ ἐδῶ φαίνεται καθαρὰ πῶς διαγράφεται ὅλη ἡ ψυχολογικὴ τροχία τῆς πράξης.

III

Ὁ λογικὸς τύπος τῆς πράξης.— Τὸ πρῶτον βέβαιον εἶναι ἡ μορφή, ὁ σκοπός· αὐτὸς πρέπει πρῶτον νὰ ἀποφασισθῇ· ὕστερον θὰ ζητηθοῦν τὰ μέσα τὰ πρόσφορα ποῦ θὰ ὀδηγήσουν στὸ σκοπὸ· καὶ βέβαιον

ἀφοῦ θέλεται ὁ σκοπός, θὰ θεληθοῦν καὶ τὰ ἀντίστοιχα μέσα. "Ἐν εἶναι πολλὰ τὰ μέσα, θὰ γίνῃ διαλογὴ με κριτήριον τὸ σκοπὸν. "Ἐτσι σχηματίζεται ἕνας συλλογισμὸς με μείζονα πρότασιν τὸ δέον τοῦ σκοποῦ, με ἐλάσσονα τὸν προσδιορισμὸν τοῦ μέσου καὶ με συμπέρασμα τὴν ἀπόφασιν νὰ θεληθῇ τὸ μέσον τοῦ σκοποῦ. «Πῶς δὲ νοῶν ὅτε μὲν πράττει, ὅτε δ' οὐ πράττει... ; ἔοικε καὶ παραπλησίως συμβαίνειν καὶ περὶ τῶν ἀκινήτων διανοουμένοις καὶ συλλογιζομένοις· ἀλλ' ἐκεῖ θεώρημα τὸ τέλος (ὅταν γὰρ τὰς δύο προτάσεις νοήσῃ, τὸ συμπέρασμα ἐνόησεν καὶ συνέθηκε), ἐνταῦθα δ' ἐκ τῶν δύο προτάσεων τὸ συμπέρασμα γίνεται ἢ πράξις» (Περὶ ζώων κινήσεως 701 a 7).

Τέτοια εἶναι ἡ λογικὴ μορφή τῆς πράξεως, εἴτε εἶναι ἀξία εἴτε ἀνάξια, ἀνάλογα με τὴν ἀξία τοῦ σκοποῦ τῆς.

Ἐκούσιες καὶ ἀκούσιες πράξεις.— Πράξεις ἀξίες καὶ ἀνάξίες μόνον στὸν ἄνθρωπον μπορεῖ νὰ ἀνήκουν, γιὰτὶ μονάχα αὐτὸς διαθέτει τὴν διάνοιαν καὶ μπορεῖ, ἀνάμεσα σὲ αὐτὴν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν, με δικήν του πρωτοβουλίαν νὰ ἀποφασίσῃ. Ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ὅλες οἱ ἐνέργειες δὲν εἶναι πράξεις, δὲν εἶναι δηλαδὴ γεννήματα τῆς πηγαίας του ἀπόφασης. Τέτοιες οἱ ἐνέργειες, ποὺ εἶναι προϊόντα ἀγνοίας ἢ βίας. (Ἦθ. Νικ. 1109 b 30, 1135 a 17). Βία ὑπάρχει ὅταν ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεως βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. (Ἦθ. Νικ. 1110 a 2, 1135 a 31). Στὴ σωματικὴ βία δὲν γεννιέται κανένα ζήτημα. Ἀλλὰ στὴν ψυχολογικὴ βία εἶναι δύσκολον νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς, σὰν γενικὸν κανόνα, πῶς ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεως εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Οὔτε καθ' αὐτὸ ἐκούσιες εἶναι οἱ πράξεις αὐτές, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀκούσιες. Ἔχουν ἕνα μικτὸ χαρακτῆρα, ἀν καί, αὐστηρὰ ἐξεταζόμενες, εἶναι μᾶλλον ἐκούσιες. (Ἦθ. Νικ. 1110 a 11). Ἐνα εἶναι βέβαιον· κάθε αἰτία ποὺ ἐνεργεῖ ἀπάνω στὴ συνείδησιν δὲν αἶρει τὴν αὐτενέργειάν της. Κάτι ποὺ ὡς ἡδὺ ἢ ὡς ὠραῖον πράττομε, ἀπὸ κάποιαν αἰτία βέβαια τὸ πράττομε· ἀλλὰ ἡ αἰτία αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἀμεση πηγὴ τῆς πράξεως. (Ἦθ. Νικ. 1110 b 10). Γιὰ νὰ ὑπάρξῃ ψυχολογικὴ βία πρέπει ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ αὐτὴν πιεσμένος θὰ πράξω, νὰ τὸ πράξω με λύπη καὶ με πόνον, ἐνάντια πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν μου διάθεσιν. (Ἦθ. Νικ. 1110 b 11—12).

Οἱ πράξεις ποὺ πράττονται ἀπὸ ἀγνοίαν δὲν εἶναι ἐκούσιες, γιὰτὶ καὶ αὐτές ἔχουν τὴν ἀρχὴν τους «ἐξωθεν». Διακρίνονται ὅμως σὲ ἀκούσιες καὶ ὅχι ἐκούσιες. Ἡ διάκρισις γίνεται κάθε φορὰ ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὁποῖος ἀπὸ ἀγνοίαν πράξῃ καί, ἀφοῦ μάθῃ τὸ λάθος, δὲν μετανοήσῃ γιὰ τὴν πράξιν του, εἶναι σὰ νὰ ἐπιδοκιμάζῃ ὅ,τι λανθασμένα ἔκανε· δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ πράξις του ἀντίθετὴ με

τὴν πρόθεσίν του. Γι' αὐτὸ ἀκούσια δὲν εἶναι ἡ ἐνέργειά του, ἀλλὰ μονάχα ὄχι ἐκούσια. Ἄν ὅμως μετανοήσῃ, τότε δείχνει πὼς δὲν θὰ ἤθελε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ κάνῃ ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ ἀγνοία ἔκανε. Τότε ἡ πράξις εἶναι ἀκούσια. (*Ἡθ. Νικ. 1110 b 19*).

Φυσικὰ ἡ ἀγνοία γενικὰ τοῦ τί εἶναι τὸ σωστό, τὸ ἠθικόν, τὸ φρόνιμο, δὲν εἶναι ἀγνοία, ἀλλὰ ἀπλῶς κακία. Ἡ ἀγνοία πρέπει νὰ ἀφορᾷ τὰ καθ' ἑκάστα, τίς συγκεκριμένες συνθῆκες γιὰ νὰ μπορῇ νὰ μιλάμε γιὰ ἀκούσιες πράξεις. (*Ἡθ. Νικ. 1110 b 31*).

Ἡ προαίρεση.— Ἀλλὰ καὶ μέσα στὶς ἐκούσιες πράξεις πρέπει νὰ γίνῃ κάποια διάκριση, εἰδικὰ γιὰ τίς πράξεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν προαίρεση ἐκείνου ποὺ πράττει. Ὅλες οἱ πράξεις μὲ προαίρεση εἶναι ἐκούσιες· ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο δὲν συμβαίνει. «...τὸ δὲ ἐκούσιον οὐ πᾶν προαιρετόν». (*Ἡθ. Νικ. 1112 a 14*). Καὶ τὰ παιδιά καὶ τὰ ζῶα ἀκόμη κάνουν ἐκούσιες πράξεις, ἀλλὰ τοὺς λείπει ὁ διαλογισμός, τὸ «βουλευτόν», ποὺ εἶναι ἡ οὐσία τῆς προαίρεσης. Ὁ διαλογισμὸς ὅμως αὐτὸς στρέφεται μόνον πρὸς ὅ,τι εἶναι πρακτικὰ ἐφικτό, ἀντίθετα μὲ τὸν ἔλλογο σκοπὸ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι πρακτικὰ ἀνέφικτος. Γι' αὐτὸ ἡ προαίρεση ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἐκλογὴ τῶν μέσων, ὄχι τοῦ σκοποῦ, ποὺ ἔχει πιά ὀρισθῆ ἀπὸ τὴν τελικὴ πρόθεση τῆς θέλησης. Ἔτσι εἶδος ἀπὸ ἐκούσιες πράξεις εἶναι οἱ ἐκούσιες πράξεις ποὺ γίνονται ὕστερα ἀπὸ μιὰ διαλογὴ τῶν μέσων, μὲ προαίρεση.

Φυσικὰ ἡ προαίρεση, σὰν ἔργο διαλογισμοῦ, εἶναι ἔργο τοῦ νοῦ. Εἶναι τὸ ἔργο ποὺ κάνει τὴ βούληση πραγματοποιήσιμη. Ἡ λογικότητά της περιορίζεται στὸ νὰ ὀρίσῃ τὰ πρόσφορα μέσα ἐνὸς δοσμένου κίβλου σκοποῦ. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ προαίρεση ἐκεῖ ὅπου ὁ σκοπὸς εἶναι ἀπραγματοποιήσιμος, ἐκεῖ ὅπου μεταξὺ τῆς βούλησης καὶ τοῦ σκοποῦ δὲν ὑπάρχει μιὰ λογικὰ δυνατὴ συνέχεια. Ὁ νοῦς, ὅταν στρέφεται στὸν προσδιορισμὸ τοῦ μέσου, γίνεται φρόνηση. Ἔτσι ὁ καθαρὸς λόγος ὀρίζει τὸν ὀρθὸ σκοπὸ καὶ ἡ φρόνηση τὰ ὀρθὰ μέσα. (*Ἡθ. Νικ. 1144 a 7*). Γι' αὐτὸ πράξεις ἐκούσιες εἶναι κυρίως ἐκεῖνες ποὺ γίνονται μὲ προαίρεση, ἐκεῖνες γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἐτέθηκε ἀφηρημένα μόνον ἓνας σκοπός, ἀλλὰ καθωρίσθη καὶ ἡ ἀλυσίδα τῶν μέσων ποὺ ὀδηγεῖ σὲ αὐτόν. Ἐδῶ πιά φθάνομε στὴν ὀλοκληρωμένη μορφή τῆς ἐκούσιας ἐνέργειας, στὴν πλήρη πράξις.

Ἀκόμη εἶναι εὐνόητο πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι ἄξιος ὁ σκοπὸς καὶ ἀνάξια ἡ προαίρεση, δηλαδὴ ἡ ἐκλογὴ τῶν μέσων, ἢ ἀντίθετα μπορεῖ νὰ ἔχωμε μιὰν ὀρθὴν ἐκλογὴ μέσων γιὰ ἓναν ἀνάξιο σκοπὸ. Αὐτὴ τὴν τυπικὴ μορφή, τῆς ἐκλογῆς τοῦ μέσου γιὰ τὸ σκοπὸ, τὴν ἔχει καὶ ἡ ἄξια καὶ ἡ ἀνάξια πράξις· καὶ αὐτὴ ποὺ ἔγινε κατὰ, καὶ

αὐτὴ πού ἐγινε παρὰ λόγον, γενικὰ κάθε ἐκούσια πράξι.

Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης.— Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ἀδίστακτα στὴν αὐτοδύναμην ἐπιλογὴ τῶν σκοπῶν τῆς πράξης. Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἐκούσια πράξι εἶναι γέννημα ἐνὸς προσχηματισμένου χαρακτῆρα, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προκύπτει μὲ ἀναγκαιότητα ἡ καθεμιὰ πράξι, πάλι σώζεται τὸ ἐκούσιο, γιατί ὑπεύθυνος πρωταρχικὰ γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ χαρακτῆρα εἶναι πάλι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ὡστε ἔτσι ἡ ἀναγκαιότητα πού προσδιορίζει τὴν πράξι, ἔχει πάλι πρώτη πηγὴ τὴ βούληση. «Οὐχ ὁμοίως δὲ αἱ πράξεις ἐκούσιοί εἰσιν καὶ αἱ ἕξεις. τῶν μὲν γὰρ πράξεων ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους κύριοι ἐσμέν, εἰδότες τὰ καθ' ἕκαστα, τῶν ἕξεων δὲ τῆς ἀρχῆς...». (Ἡθ. Νικ. 1114 a 12, 1137 a 5, 1114 b 30).

Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποστηριχθῆ, ὅτι ὁ καθένας θέλει ἐκεῖνο πού τοῦ φαίνεται καλὸ καὶ προσδιορίζεται ἔτσι ἀκούσια ἀπὸ ὅ,τι τοῦ φαίνεται, καὶ αὐτὸ δὲν αἶρει τὴν ἐλευθερία τῆς πράξης, γιατί καὶ ὅ,τι μᾶς φαίνεται ἐπιθυμητὸ καὶ ἀγαθὸ καὶ αὐτὸ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν αὐτοβουλία μας καὶ εἴμαστε γι' αὐτὸ ἐμεῖς ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐκλογή. (Ἡθ. Νικ. 1113 b κ. ε.).

IV

Ὁ σκοπὸς τῆς πράξης.— Ἡ πράξι, ὅπως τὴν καθωρίσαμε ὡς ἐδῶ, πρέπει νὰ κινῆται πρὸς ἓνα σκοπὸ. Ποιὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς πράξης; Βέβαια ὅ,τι εἶναι ἀγαθὸ γιὰ ἐκεῖνον πού πράττει καὶ μπορεῖ μὲ τὴν πράξι νὰ ἀποκτήσῃ. (Ἡθ. Νικ. 1094 a 1).

Αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ, πού διαφέρει ἀπὸ τὴν πλατωνικὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπου χωράει ὄχι μόνον τὸ «πρακτικὸν ἀγαθόν», πού εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς πράξης, ἀλλὰ κάθε ἀγαθὸ,— καὶ αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει τὴν ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ τοῦ Πλάτωνος—γιὰ νὰ ὀνομασθῆ σκοπὸς τῆς πράξης, δὲν πρέπει νὰ εἶναι σχετικὰ ἀλλὰ ἀπόλυτα ἀγαθὸ, δηλαδὴ ὄχι ἀγαθὸ σχετικὰ μὲ κάτι ἄλλο γιὰ τὸ ὁποῖον εἶναι μέσον, ἀλλὰ ἀγαθὸ αὐτὸ καθ' αὐτό, σκοπὸς δηλαδὴ πού ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὄχι ὡς μέσον ἐνὸς ἀπώτερου σκοποῦ. (Ἡθ. Νικ. 1094 a 18). Μόνον αὐτὸ θὰ ἦταν ἀπόλυτο, «τέλειον ἀγαθόν». (Ἡθ. Νικ. 1097 b 7). Γιατί καὶ μόνον αὐτὸ θὰ ἀρχοῦσε γιὰ νὰ γίνῃ σκοπὸς τῆς ζωῆς, κάθε πράξης μας, ἀφοῦ ἄλλος σκοπὸς πῶς πέρα ἀπὸ αὐτὸν δὲν θὰ μπορῆ νὰ ὑπάρχῃ. Τὸ ἀγαθὸ, πού εἶναι ἔτσι ὁ σκοπὸς κάθε σκοποῦ, εἶναι κάτι πού, κατὰ τὸ ὄνομα, ὅλοι συμφωνοῦν ποιὸ εἶναι ἢ εὐδαιμονία. (Ἡθ. Νικ. 1095 a 17).

Τὸ περιεχόμενο τῆς εὐδαιμονίας.— Μόλις ἀρχίσωμε ὁμῶς νὰ

ορίζουμε τὸ περιεχόμενό της οἱ γνῶμες σκορπίζονται. Ἀπὸ αὐτὲς ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης τὶς πιὸ πλατιά διαδεδομένες. Σκοπὸς τῆς πράξης μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἡδονή, ὁ πλοῦτος, ἡ τιμὴ πού φέρνει ἡ πολιτική δράση, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐνέργεια πού δὲν μπορούμε πιά νὰ ὀνομάσωμε δράση καὶ πού ὅμως κατ' ἐξοχὴν ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο, ἡ θεωρητικὴ ἐνέργεια. (*Ἡθ. Νικ. 1095 b 14*). Ἡ ἀντίκρουση τοῦ πλούτου ὡς σκοποῦ τῆς ζωῆς εἶναι εὐκόλη. Ὁ πλοῦτος εἶναι μέσο γι' ἄλλους ἀπώτερους σκοπούς· δὲν εἶναι αὐτοσκοπός· καὶ μόνον ἓνας τέτοιος μπορεῖ νὰ ὀνομασθῆ σκοπός. (*Ἡθ. Νικ. 1096 a 5*). Ἡ τιμὴ πού στὸ δημόσιο βίον κυνηγᾷ κανεὶς, ἐκτὸς τοῦ ὅτι βάζει ψηλότερα ἐκεῖνον πού ἀπονέμει τὶς τιμὲς ἀπὸ ἐκεῖνον πού τὶς δέχεται, δὲν μπορεῖ καὶ αὐτὸς νὰ γίνῃ σκοπὸς τῆς ζωῆς, γιατί δὲν εἶναι παρὰ ἀντανάκλαση ἐνὸς ἄλλου σκοποῦ. Θέλομε νὰ μᾶς τιμοῦν γιὰ τὴν ἀρετὴ μας οἱ ἐνάρετοι. Ἀλλὰ θέλοντας αὐτό, ὁμολογοῦμε ὅτι ὁ λόγος πού δίνει ἀξία στὴν τιμὴ εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἔτσι ὁμολογοῦμε τὴν ὑπεροχὴ της ἀπέναντι στὴν τιμὴ. (*Ἡθ. Νικ. 1095 b 22*).

Τῆς ἡδονῆς ἡ ἀντίκρουση εἶναι πιὸ δύσκολη. Ἡ ἡδονὴ μπορεῖ νὰ νοσηθῆ καὶ σὰν αὐτοσκοπός. (*Ἡθ. Νικ. 1172 b 20*). Δὲν ἀρκεῖ νὰ πῆ κανεὶς, πὼς ἡδονὴ εἶναι ὁ σκοπὸς ζωῆς πού προτιμοῦν οἱ «ἀνδραποδώδεις», πού «ὁμοιοπαθοῦν» μὲ τὸν Σαρδανάπαλο. (*Ἡθ. Νικ. 1095 b 19*). Οὔτε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Πλάτωνος, (*Φίληβος 60 c.*) ὅτι ἡ ἡδονὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἀνώτατος σκοπός, ἀφοῦ, ἅμα συνδυασθῆ μὲ τὴ φρόνηση, βρίσκεται ἓνας ἀκόμη ἀνώτερος σκοπός, πού δὲν εἶναι πιά ἡ ἡδονὴ μόνη της, οὔτε τὸ ἐπιχείρημα αὐτό ἀρκεῖ· γιατί κάθε καλό, ὅταν συνδυάζεται μὲ ἓνα ἄλλο πρόσθετο, εἶναι προτιμώτερο ἀπὸ ἓνα καλὸ μόνο του, καθὼς σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. (*Ἡθ. Νικ. 1172 b 23*). Ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι κάτι καθ' αὐτὸ κακό, ὅπως δὲν εἶναι ἀνώτατος σκοπὸς τῆς ζωῆς. Ἡ θέσις της εἶναι ἰδιότυπη στὸν κόσμον τῆς πράξης. Ἡ ἡδονὴ ἀνήκει στὴν αἴσθησι. Καὶ ἡ τελειότερη αἴσθησι εἶναι ἐκεῖνη πού τέλεια λειτουργεῖ, ἔχοντας ὡς ἀντικείμενο ὅ,τι καλύτερο μπορεῖ νὰ ὑπόκειται στὴν αἴσθησι αὐτή. (*Ἡθ. Νικ. 1114 b 14*). Στὴν τελειότατη λειτουργία τῆς αἴσθησις θὰ ἀνταποκρίνεται καὶ ἡ τελειότερη ἡδονή. Ἀλλὰ ποῦ θὰ βροῦμε αὐτὴν τὴν τελειότητα ἄλλοῦ παρὰ στὴν ἀρτιώτερη συνείδησι τοῦ «σπουδαίου», ἐκεῖνου πού, πραγματοποιώντας πληρέστερα τὴν ἀνθρώπινη φύση, πράττει κατὰ λόγον. Ὅ,τι φαίνεται στὸ «σπουδαῖο» αὐτό καὶ εἶναι. (*Ἡθ. Νικ. 1176 a 15*).

Κριτὴς ἔτσι τῆς ἡδονῆς γίνεται τελικὰ πάλι ὁ νοῦς. Αὐτὸς μόνος ἀποφασίζει γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἡδονῆς, αὐτὸς δίνει τὶς ὑψιστὲς ἡδονές. Ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι σκοπὸς αὐτάρκης. Παρακολουθεῖ τὴν ἠθικὴν πράξι. Ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς πράξις ἐξαρτᾶται ἡ ποιότητα τῆς

ήδονής. (*Ἦθ. Νικ. 1176 a 17—19*). Τέτοια, εἶναι ἡ θέση τῆς ἡδονῆς, παρακολουθηματικῆ τοῦ σκοποῦ τῆς πράξης.

Ἡ εὐδαιμονία ἐνέργεια κατὰ λόγον.— Για νὰ θεμελιώσωμε θετικὰ τὸ σκοπὸ τῆς πράξης, ἄς ἀνατρέξωμε στὴ φύση τῶν ὄντων. Τὰ ὄντα κατὰ τὴ φύση τους κινουῦνται πρὸς τὴν πραγμάτωση τῆς μορφῆς, πρὸς τὴν ἐντελέχειά τους. Ἡ πράξη κινεῖται πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς, πού ἀποτελεῖ τὴ μορφή τῆς. Τοῦ ἀνθρώπου ἡ πράξη δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη ἄλλον σκοπὸ ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς ψυχῆς του· τὸ νοῦ. Τῆς ἀνθρώπινης πράξης σκοπὸς εἶναι ὁ νοῦς· αὐτοῦ ἡ πλήρωση εἶναι εὐδαιμονία.

Ἄλλὰ ὁ νοῦς εἶναι ἐνέργεια. Καὶ ἡ εὐδαιμονία, σὰν πραγμάτωση τοῦ νοῦ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐνέργεια. «Εὐδαιμονία ἐνέργειά τις ἐστίν» (*Ἦθ. Νικ. 1169 b 29, Ἦθ. Νικ. 1098 b 31*). Γι' αὐτὸ οὔτε ὅποιος κοιμᾶται, οὔτε ὅποιος ψυχικὰ ἀδρανεῖ, μπορεῖ νὰ εἶναι εὐδαίμων. Ἡ εὐδαιμονία δὲν εἶναι ἓνα κτῆμα πού κατέχομε· εὐδαιμονία εἶναι ἡ ἐνέργεια τῆς κατοχῆς τῆς· εἶναι πράξη καὶ μάλιστα σωστὴ πράξη, πράξη κατὰ λόγον, πράξη πού πάει πρὸς τὸ σκοπὸ τοῦ νοῦ.

Ὁ θεωρητικὸς βίος ὕπατος σκοπός.— Ἄλλὰ ἓνας εἶναι ὁ ἔσχατος σκοπὸς τοῦ νοῦ, ἡ ἀνύψωση ὡς τὴν καθαρότητά του· καὶ καθαρὸς καὶ ἀξιότατος εἶναι ὁ θεωρητικὸς νοῦς. Ἐνας λοιπὸν καὶ ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς πράξης, ἡ καθαρὴ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ἡ θεωρία. «Εἶδ' ἐστίν ἡ εὐδαιμονία κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια, εὐλογον κατὰ τὴν κρατίστην. αὕτη δ' ἂν εἴη τοῦ ἀρίστου. εἴτε δὴ νοῦς τοῦτο εἴτε ἄλλο τι, ὃ δὴ κατὰ φύσιν δοκεῖ ἄρχειν καὶ ἡγεῖσθαι καὶ ἐννοίαν ἔχειν περὶ καλῶν καὶ θείων... ἡ τούτου ἐνέργεια κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν εἴη ἂν ἡ τελεία εὐδαιμονία· ὅτι δ' ἐστὶ θεωρητικὴ, εἴρηται». (*Ἦθ. Νικ. 1177 12 a*).

Ἄν τώρα συλλογισθοῦμε ἀκόμη, πῶς ὁ σκοπὸς τοῦ νὰ πράττει κανεὶς κατὰ λόγον, δὲν εἶναι σκοπὸς μιᾶς πράξης παροδικῆς, ἀλλὰ ὅλης τῆς ψυχῆς καὶ ὅλης τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ νὰ ποῦμε πῶς εὐδαιμονία δὲν εἶναι παρὰ ἐνὸς τέλειου θεωρητικοῦ βίου ἐπιτευγμα· μόνον ἐκεῖ ἀκεραιώνεται ὁ σκοπὸς τῆς πράξης, σὲ ὀλόκληρο ἓνα βίον θεωρητικό. «Δεῖ γάρ... καὶ ἀρετῆς τελείας καὶ βίου τελείου». (*Ἦθ. Νικ. 1100 a 4*). «Ἡ τελεία δὴ εὐδαιμονία αὕτη ἂν εἴη ἀνθρώπου, λαβοῦσα μῆκος βίου τέλειον». (*Ἦθ. Νικ. 1177 b 24, 1101 a 14*).

Ἔτσι ἡ ἐξωκοινωνικὴ θεωρητικὴ στάση φανερώνεται ὡς ἡ ἰδανικώτερη τῆς ζωῆς. Ἡ ἀρτιωμένη προσωπικότητα ὑπερβαίνει τὴν ἀνθρώπινη συμβίωση. Ὅπως καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα, εἶναι μόνον ἀνα-

γκαστική ή ανάμιξη στα πράγματα τῆς πολιτείας. Μόνον ὁ θεωρητικός βίος αἶρει κάθε ἐξάρτηση ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἔξω ἀπὸ μᾶς καὶ ταυτίζει τὸν ἄνθρωπο μὲ «τὸ θεῖον ἢ τὸ θειότατον ἐν ἡμῖν». (᾽Ηθ. Νικ. 1177 a 12). Κοντὰ στὴ μακαριότητα τοῦ θεοῦ στέκει ἡ ἀνθρώπινη εὐδαιμονία μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, τὴν κατοχὴ τοῦ λόγου ἀπὸ τὸ λόγο, ἐλεύθερα ἀπὸ τὴ φθορὰ τῆς ὕλης. Εὐδαιμονία εἶναι ὁ πνευματικὸς ταυτισμὸς μὲ τὸ θεῖο· καὶ αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ ἔσχατος σκοπὸς τῆς πράξης. (᾽Ηθ. Νικ. 1072 b 15—24).

Τὸ νόημα τῆς ἀρετῆς.— Ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ εἶναι λοιπὸν ὁ σκοπὸς τῆς πράξης· ἀλλὰ καὶ τὸ μέσον πού πραγματώνει τὸ σκοπὸ, τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ἐνέργεια; Ἡ ἐνέργεια ἔχει ἔτσι δύο ὄψεις· εἶναι καὶ σκοπὸς καὶ μέσον. Ὡς σκοπὸς ἡ ἐνέργεια εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ὡς μέσον ἡ ἐνέργεια ὀνομάζεται ἀρετὴ. Ἔτσι, ἀρετὴ εἶναι ἡ ἐνέργεια πού πραγματώνει τὸ νοῦ καὶ γι' αὐτὸ εἶναι καὶ σύμφωνη μὲ τὴν ἔλλογη φύση, πού εἶναι τὸ ἰδιαίτερο γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου. (᾽Ηθ. Νικ. 1097 b 25, 1098 a 12, 1177 b 30). εἶναι ἡ ὀρθὴ ἐνέργεια, πού ὀδηγεῖ στὴν πραγμάτωση τῆς φύσεώς του, στὸ σκοπὸ του. Ἡ ἀρετὴ τοῦ καθαριστῆ εἶναι νὰ εἶναι καλὸς καθαριστῆς καὶ τοῦ ἔλλογου ὄντος νὰ ἐνεργῆ κατὰ λόγον. «Τὸ γὰρ οἰκεῖον ἐκάστῳ τῇ φύσει κράτιστον καὶ ἡδιστόν ἐστιν ἐκάστῳ· καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἴπερ τοῦτο μάλιστα ἄνθρωπος». (᾽Ηθ. Νικ. 1098 a 7, 1178 a 5). Καὶ ἂν πολλὰ εἶναι οἱ ἀρετὲς γιὰ τὸ νοῦ, γιατί πολλοὶ εἶναι οἱ σκοποὶ τῆς ἐνεργείας του καὶ ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς ἓνας εἶναι ὁ ὑπέρτατος, ἓνας εἶναι καὶ ὁ τελικὸς, ὁ ὑπάτος σκοπὸς τῆς πράξης καὶ μιὰ ἡ ἀριστη καὶ τελειότατη ἀρετὴ.

Οἱ πρακτικὲς ἀρετὲς.— Ἄν ὅμως αὐτὸς εἶναι ὁ ὑψιστος σκοπὸς μένει πάντα καὶ ὁ σκοπὸς τῶν ἐλαχίστων. «Ὁ δὲ τοιοῦτος ἂν εἴη βίος κρείττων ἢ κατ' ἄνθρωπον». (᾽Ηθ. Νικ. 1177 b 26). Περισσότεροι εἶναι ἐκεῖνοι πού μπορεῖ νὰ φθάσουν ὡς τὸν πρακτικὸ λόγον, ἐκεῖνον πού δὲν ἔχει τὸ σκοπὸν ἐντὸς του, δηλαδὴ στὴ θεωρία, ἀλλὰ σὲ κάτι ἔξω ἀπὸ αὐτόν, στὴν πράξη, καὶ πού γι' αὐτὸ δὲν εἶναι καθαρὸς λόγος. Ἔτσι μετὰ τὸν ἀνώτατο σκοπὸ τῆς πράξης ἀκολουθοῦν καὶ δευτερώτεροι σκοποὶ, «ψυχῆς ἐνεργεῖαι κατ' ἀρετὴν». (᾽Ηθ. Νικ. 1178 a 9). Μετὰ τὴν ἀνώτατη ἀρετὴ τοῦ θεωρητικοῦ βίου, ἀκολουθεῖ «δευτέρως ὁ κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετὴν» βίος καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἀρετὲς. (᾽Ηθ. Νικ. 1178 a 9). Αὐτὲς εἶναι πού λέμε ἠθικὲς ἀρετὲς καὶ πού εἶναι καὶ ἡ καθ' αὐτὸ ἀνθρώπινες ἀρετὲς, ἐνῶ ἡ θεωρητικὴ, ἡ διανοητικὴ ἀρετὴ (᾽Ηθ. Νικ. 1103 a 14) προσιδιάζει περισσότερο στὴν ἐνθεη πλευρὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Ἔτσι γιὰ τὴν πράξη πολλοὶ θέτουν σκοποὶ δευτερώτεροι ἀπὸ τὸν πρακτικὸν πᾶν λόγον, πού ἔχει καὶ αὐτοὺς νὰ ἐπιδιώξῃ ὁ ἄνθρωπος, γιὰτὶ εἶναι καὶ αὐτοὶ σκοποὶ πού ὁ λόγος θέτει, ὅσο στρέφεται πρὸς τὴν ὕλη γιὰ νὰ τὴν κυριαρχήσῃ. Καὶ ἀντίστοιχα μὲ τοὺς πολλοὺς πρακτικοὺς σκοποὺς, ἔχομε καὶ πολλὰς πρακτικὰς, ἠθικὰς ἀρετὰς. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πῶς γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ γενικὰ γιὰ τοὺς ἀρχαίους, ἀρετὴ σημαίνει κάθε εἶδος τελειότητα τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας. «Καὶ ἡ ἀρετὴ τελείωσις τις». (Μεταφ. 1021 b 20). Ἡ διανοητικὴ ἀρετὴ φυσικὰ ἔχει ἔδρα τὸ λόγον τὸν ἴδιον· οἱ ἠθικὰς ἀρετὰς ἔχουν τὴν ἔδραν αὐτὴν στὸ στοιχεῖον ἐκεῖνον, πού κυριαρχεῖ τὴν ὕλην κατὰ τὶς ἐπιταγὰς τοῦ πρακτικοῦ λόγου· τὴ βούλησιν. Οἱ πρακτικὰς ἀρετὰς εἶναι ἀρετὰς τοῦ βουλευτικοῦ καὶ ἀποτελοῦνε τὰ τέρματα ὅπου θὰ κατευθύνωνται, ἀνάλογα μὲ τὶς συνθήκας, οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πραγμάτωσὶς αὐτῶν περιέχεται καὶ αὐτὴ στὸ σκοπὸν τοῦ νοῦ γενικὰ· καὶ ἡ ἀρετὴ πού ὁδηγεῖ σὲ αὐτὰ μᾶς δίνει καὶ αὐτὴ εὐδαιμονία.

Νὰ ζῆς γενικὰ κατὰ λόγον, τὸν θεωρητικὸν πρῶτα καὶ ὕστερα τὸν πρακτικόν, αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς. Ἀρετὴ εἶναι κάθε ἐνέργεια τῆς ψυχῆς πού ἔτσι κατευθύνεται· καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἡ ἴδια εἶναι ἡ εὐδαιμονία.

Ἐξωτερικοὶ ὅροι τῆς εὐδαιμονίας.— Βέβαια δὲν παραλείπει ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὴν συνήθειάν του, νὰ μνημονεύσῃ καὶ τὰ ἐνδεχόμενα παρακολουθήματα καὶ συνεξαρτήματα τοῦ ἐνάρετου βίου, αὐτοῦ πού τείνει στὸν ἀληθινὸν σκοπὸν τῆς πράξης· τὴν ἡδονήν, πού συνοδεύει τὴν ἀρετὴν καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ πού τῆς ἀνοίγουν τὸ δρόμον. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ εὐδαιμονία δὲν ὀλοκληρῶνεται μὲ τὴν ἠθικὴν πλήρωσιν. Μὲ αὐτὴν ὀλοκληρῶνεται ὁ ὑποκειμενικὸς ὅρος τῆς εὐδαιμονίας, πού εἶναι φυσικὰ καὶ ὁ κυριώτατος. Ἀλλὰ ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἐνέργεια, καὶ ἡ πραγμάτωσὶς αὐτῆς χρειάζεται ἕνα ἔδαφος πρόσφορον. Αὐτὸ τὸ ἔδαφος δὲν εἶναι στὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὸ δημιουργήσῃ· εἶναι ἔξω ἀπὸ αὐτόν· εἶναι ἡ τύχη. Ἄν ἦταν στὸ χέρι τοῦ νὰ τὸ φτιάξῃ, θὰ ἦταν τότε ἡ παράλειψις τῆς ἐτοιμασίας τοῦ μὴ ἔλλειψις στοὺς ὑποκειμενικοὺς ὅρους τῆς εὐδαιμονίας, μὴ ἔλλειψις ἐνέργειας καὶ ἀρετῆς. Ἀλλὰ ὅσο καὶ ἂν ἐκτείνωμε τὶς ὑποκειμενικὰς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, περισσεύει πάντα μὴ περιοχὴ πού βρίσκεται ἔξω καὶ ἀπὸ τὶς προβλέψεις τοῦ ἀκόμῃ, τὸ τυχαῖον, τὸ μοιραῖον, πού θὰ ἐμποδίσουν τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς πράξης τοῦ, γενικὰ τοῦ ἑαυτοῦ του. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ ἀρετὴ ὑπάρχει, ἀλλὰ δὲν φθάνει εἰς τὴν εὐδαιμονία. Ἄν ἡ εὐδαιμονία ὀλοκληρωνόταν μόνον μὲ τὴν ἐσωτερικὴν ἠθικὴν πλήρωσιν, ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξωτερικὰς καταστροφὲς

φές δὲν θὰ πείραζαν. Ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ εὐδαιμονία, σὰν ἐνέργεια, τελειώνει μὲ τὴν πραγματοποίηση τοῦ εἶναι μας ἔξω ἀπὸ μᾶς, στὴ ζωὴ, στὸν κόσμον, τοῦ ὁποίου ἡ πορεία δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μᾶς ἐξαρτημένη. Ἡ ἡδονὴ ποὺ ἡ συνδρομὴ αὐτῶν τῶν περιστατικῶν γεννᾷ, ὄχι μόνον κακὸ καθ' αὐτὴ δὲν εἶναι, ἀλλὰ ἴσως καὶ κάτι ἀναγκαῖο «ἴσως δὲ ἀναγκαῖον, εἴπερ ἐκάστης ἕξεως εἰσὶν ἐνέργειαι ἀνεμπόδιστοι, εἴθ' ἡ πασῶν ἐνέργειά ἐστὶν εὐδαιμονία εἴτε ἡ τινὸς αὐτῶν, ἂν ἡ ἀνεμπόδιστος, αἰρετωτάτην εἶναι... οὐδεμία γὰρ ἐνέργεια τέλειος ἐμποδιζομένη... διὸ προσδεῖται ὁ εὐδαίμων τῶν ἐν σώματι ἀγαθῶν καὶ τῶν ἐκτὸς καὶ τῆς τύχης, ὅπως μὴ ἐμποδίζηται ταῦτα». (*Ἠθ. Νικ.* 1153 b 9). «Οὐ μὴν μακάριός γε, ἂν πριαμικαῖς τύχαις περιπέσῃ». (1101 a 7). Ὁ κυριώτερος ἴσως ἐξωτερικὸς ὄρος γιὰ τὴν ἀτομικὴν εὐδαιμονία εἶναι ἡ ὀρθὴ ἐναρμόνιση τοῦ ἀτόμου στὴν πολιτεία, ἢ γενικώτερα ἡ ὀρθὴ πολιτεία ἢ ἴδια. Μόνον μέσα σὲ μιὰν ὀρθὴν πολιτεία μπορεῖ νὰ ξεδιπλωθῇ ὀλόκληρη ἡ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου. Καὶ μόνον ὅπου τὸ ξεδίπλωμα αὐτὸ εἶναι δυνατό, ἔχομε ὀρθὴν πολιτεία. (*Πολιτ.* 1323 d 29).

Φυσικὰ ἡ ἀρετὴ μένει τὸ κύριο· καὶ σπουδαιότερες εἶναι οἱ ἐνέργειες τῆς ἴδιας τῆς ἀρετῆς πρὸς τὴν κατάκτηση εὐδαιμονίας. «... οὐ γὰρ ἐν ταύταις (ταῖς τύχαις) τὸ εὖ ἢ κακῶς, ἀλλὰ προσδεῖται τούτων ὁ ἀνθρώπινος βίος... κύριαι δ' εἰσὶν αἱ κατ' ἀρετὴν ἐνέργειαι τῆς εὐδαιμονίας». (*Ἠθ. Νικ.* 1179 a 1, 1098 b 12, 1100 8).

Ὁ ἐνάρετος, ὅσο πιὸ δυνατὸς στὴν ἀρετὴ του, τόσο πιὸ χειραφετημένος ἀπὸ τὴν μεταστροφὴν τῆς τύχης, τόσο πιὸ αὐτάρκης. Τὰ ἠθικὰ ἀγαθὰ βαραίνουν περισσότερο στὸ ζυγὸ τῆς εὐδαιμονίας, ἔτσι ποὺ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ, σὰν τὸ καίριο σημεῖο ὅπου καταλήγουν ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ καὶ μαζὶ καὶ ἡ ἡδονὴ τους, πρέπει συχνὰ νὰ θυσιάσθῃ γιὰ τὴν ἠθικὴ πλήρωση τοῦ ἀνθρώπου. Μιᾶς τέτοιας μεγάλης πράξης ἡ στιγμὴ προσφέρει περισσότερην εὐδαιμονία ἀπὸ μιὰ κοινὴ καὶ ἡρεμὴ ζωὴ. Καὶ ὕστερα, ὅποιος, γιὰ νὰ γλυτώσῃ τὸ θάνατο, θυσιάζει στὴν κρίσιμη στιγμὴ τὴν ὀρθὴν πράξη, χάνει μαζὶ καὶ τὴ δύναμη νὰ αἰσθάνεται τὴν ἠθικὴν πλήρωση· δὲν βρίσκει ξανά τὸν ἑαυτό του. Καλλίτερα μιὰ πράξη ὠραία καὶ μεγάλη παρά πολλὰς καὶ μικρὰς. «Ἀληθὲς δὲ περὶ τοῦ σπουδαίου καὶ τὸ τῶν φίλων ἕνεκα πολλὰ πράττειν καὶ τῆς πατρίδος, κἂν δέη, ὑπεραποθνήσκειν· προήσεται γὰρ καὶ χρήματα καὶ τιμὰς καὶ ὅλως τὰ περιμάχητα ἀγαθὰ, περιποιούμενος ἑαυτῷ τὸ καλόν· ὀλίγον γὰρ χρόνον ἡσθῆναι σφόδρα μᾶλλον ἔλοιτ' ἂν ἢ πολὺν ἡρέμα, καὶ βιώσαι καλῶς ἑνιαυτὸν ἢ πόλλ' ἔτη τυχόντως, καὶ μιὰν πράξιν καλὴν καὶ μεγάλην»

λην ἢ πολλὰς καὶ μικράς». (*Ἡθ. Νικ. 1169 a 18*). Εἶναι λοιπὸν ἀδύνατον νὰ ὑπάρχη εὐδαιμονία, χωρὶς ἀρετὴ, ἀλλὰ εἶναι πάντα δυνατόν νὰ ὑπάρχη ἀρετὴ χωρὶς πλήρωση ζωῆς, χωρὶς εὐδαιμονία. Δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ ἀρετὴ ἡ μόνη στάσις ποῦ θὰ κἀνῃ δυνατὴ τὴν ἀκέραια του εὐδαιμονία, καὶ ταυτόχρονα καὶ ἡ κύρια πηγὴ τῆς βαθύτερης του εὐδαιμονίας.

Ἔτσι μένει ἡ ἀρετὴ τὸ μόνον μέσον ποῦ διαθέτει πάντα ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς εὐδαιμονίας. Ἡ εὐδαιμονία ὅμως μένει πάντα ὁ ἀμετακίνητος σκοπός.

Ἀρετὴ καὶ ἡδονή. Πάντα ὅμως ἡ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια, καὶ ἀπλῶς σὰν ἐνέργεια, γεννᾷ στὴ συνείδηση ἓνα συναίσθημα ἡδονικό. Ἡ ἀσκηση τῆς ἀρετῆς, σὰν πραγμάτωσις τῆς ἐσωτερικῆς ροπῆς πρὸς τὴν ἐνέργεια, συνοδεύεται ἀπὸ ἡδονὴ καὶ ἡ ἡδονὴ τὴν τονώνει στὸ δρόμο της. Ἡ ὑψηλότερη ἐνέργεια, ἡ ἐνέργεια τοῦ καθαρῦ νοῦ, γεννᾷ καὶ τὴν ἐντονώτερον ἡδονή. (*Μεταφ. 1072 b 16*). Γι' αὐτὸ τὴν βαθύτερον ἡδονὴ τὴν δοκιμάζει ὁ θεὸς σὰν καθαρὴ νόησις. (*Ἡθ. Νικ. 1154 b 26*). Καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι κάτι παραμελητέον. Εἶναι μιὰ ἀναγκαία ὄψις τῆς ζωῆς. «Τὸ δὲ ζῆν τῶν καθ' αὐτὸ ἀγαθῶν καὶ ἡδέων». (*Ἡθ. Νικ. 1170 a 19*).

Ὅπως ὅμως χωρίζεται ἡ εὐδαιμονία ἀπὸ τὴν ἀρετὴν, ἔτσι χωρίζονται κάποτε καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἡδονήν. Εἶναι στιγμὲς ποῦ γιὰ τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονίαν πρέπει νὰ θυσιάσθῃ ἡ ἡδονὴ καὶ νὰ χωρισθῇ καὶ ἡ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια, ποῦ μόνον μᾶς πηγαίνει στὴν εὐδαιμονίαν, ἀπὸ τὴν ἡδονήν, ποῦ θὰ μᾶς ἔδινε μιὰ ἀπρόσφορον ἐνέργειαν. (*Ἡθ. Νικ. 1174 a 1*). Ὁ χωρισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι ποτὲ ἀπόλυτος, γιὰτὶ γιὰ τὸν ἐνάρετον ἡ ἀσκηση τῆς ἀρετῆς, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀντίξοοι οἱ ὅροι, μένει πάντα ἡδονική. (*Ἡθ. Νικ. 1099 a 7*). Καὶ γι' αὐτὸ, ὅταν ἓνας ἐξωτερικὸς ἐμποδισμὸς σπάσῃ τὴν ἐνέργειαν καὶ καταστρέψῃ τὴν ἡδονικὴν πραγμάτωσίν της, μένει πάντα γιὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἡδονὴ τῆς ἐνδόμυχης πλήρωσις, ποῦ φυσικὰ αὐξάνει ὅσο αὐξάνει καὶ ἡ θέσις ποῦ ἡ ἐσωτερικότητα παίρνει στὸν ἄνθρωπον.

Ἡ θέσις ὅμως, ὅπως καὶ νὰ εἶναι, τῆς ἡδονῆς εἶναι πάντα παρακολουθηματικὴ. Εἶναι μιὰ ἐνδεχόμενὴ ἐσωτερικὴ ἀντανάκλασις τῆς ἐνέργειας, τῆς κατ' ἀρετὴν. Δὲν εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐνέργειας, οὔτε ὁ λόγος της.

Ἀρετὴ καὶ γνώσις.— Ἐνας ἀνάλογος χωρισμὸς πρέπει νὰ γίνῃ ἀνάμεσα σὲ ἀρετὴν καὶ σὲ γνώσιν. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, ἀντίθετα μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτη, ποῦ νόμιζε πῶς οἱ ἀρετὲς εἶναι λόγοι καὶ ἐπιστῆμες, (*Ἡθ. Νικ. 1144 b 28*) ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι γνώσις.

Μπορεῖ νὰ ξέρῃ κανεὶς ποιοὶ εἶναι οἱ σωστοὶ σκοποὶ τῆς ζωῆς

καὶ οἱ σωστοὶ δρόμοι, ἀλλὰ οἱ γνώσεις αὐτὲς νὰ ἀδρανοῦν στὴν ὥρα τῆς πράξης. Καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖται, γιατί γνώση ἔχομε μόνον «τῶν καθόλου». Ἐννοίες ξέρομε μονάχα, γενικούς, ἀτομικά ἀπροσδιόριστους σκοπούς. Ἐνῶ γιὰ τὴν ἐνέργεια τῆς ἀρετῆς χρειάζεται ἡ ἐξειδίκευση, ἡ ἐξατομίκευση ὡς τὴν συγκεκριμένη περίπτωση τῆς πράξης. Τέτοιο εἶναι τὸ ἔργο τῆς φρόνησης· μιᾶς ἄλλης μορφῆς γνώσης, διάφορης ἀπὸ τὴν κυρίως γνώση, τὴ θεωρητική, ἐκείνη ποὺ φαίνεται νὰ ταυτίζεται μετὰ τὴν ἀρετὴ ὁ Σωκράτης. «... Οὐθὲν κωλύει πράττειν παρὰ τὴν ἐπιστήμην, χρώμενον μέντοι τῇ καθόλου ἀλλὰ μὴ τῇ κατὰ μέρος· πρακτὰ γὰρ τὰ καθ' ἕκαστα· διαφέρει δὲ καὶ τὸ καθόλου· τὸ μὲν γὰρ ἐφ' ἑαυτοῦ, τὸ δ' ἐπὶ τοῦ πράγματος ἐστίν» (Ἡθ. Νικ. 1146 b 31, 1147 a 5) Ἡ γνώση ποὺ στρέφεται πρὸς τὸ πρᾶγμα, πρὸς τὸ συγκεκριμένο εἶναι ἡ πρακτική, ὅχι ἡ καθαυτοῦ γνώση, καὶ αὐτὴν ἔχει ὡς περιεχόμενο ἡ φρόνηση.

Ἄν βέβαια ἡ γνώση περιλάμβανε καὶ τὴ γνώση τοῦ ἐπὶ μέρους, ὥστε νὰ ἀγκαλιάζει ὀλοκληρωτικὰ τὸ συγκεκριμένο γεγονός, δηλαδὴ τὴ φρόνηση, τότε θὰ φθάναμε πολὺ κοντὰ στὴν πράξη. Ἀπὸ αὐτὴν ἔχομε ὅλα ὅσα ὁ λόγος μπορεῖ νὰ προσφέρῃ στὴν πράξη. Γιατὶ βέβαια χωρὶς φρόνηση δὲν ὑπάρχει ἀρετὴ. Ἡ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια εἶναι ἐνέργεια κατὰ λόγον· εἶναι φυσικὸ λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ γνώση, σὰν γνώση τοῦ πρακτέου, δηλαδὴ ἡ φρόνηση, ἡ ἀπαράιτητη προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς πράξης.

Ἀρετὴ καὶ ἔθισμός.— Ἀλλὰ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ. Γι' αὐτὸν ἡ πράξη δὲν ἐξαντλεῖται στὴ σφαῖρα τοῦ λόγου· καὶ γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι ὀλοκληρωτικὰ διδακτὴ, καθὼς πάλι ὁ Σωκράτης νόμιζε. Στὸ κέντρο ὅπου γεννιέται ἡ πράξη, στὸ βουλευτικὸ, συνυπάρχει μετὰ τὸ λόγο καὶ τὸ ἄλογο στοιχεῖο τῆς ὀρεξῆς, τῆς ἐπιθυμίας. Καὶ γιὰ νὰ καμφθῇ αὐτό, σὲ τρόπο ποὺ ἡ διδαχὴ νὰ εἶναι γόνιμη, πρέπει νὰ δουλευθῇ σὰν τὴ γῆ ποὺ θὰ θρέψῃ τὸ σπόρο. Τὸ δούλεμα αὐτὸ γίνεται μετὰ τὸν ἔθισμόν στὴν ἐνάρετη πράξη. Γιὰ νὰ τελεσφορήσῃ ἡ ἐπιταγὴ τοῦ λόγου, πρέπει νὰ βρῇ μιὰ ψυχὴ προδιατεθειμένη· πρέπει νὰ ἔχῃ μετὰ τὴν ἀσκήσιν, τὴν τυχαία ἢ τὴν ἀναγκαστική, δημιουργηθῆ ἕνα ἦθος πρόσφορο γιὰ νὰ δεχθῇ τὴν ἐπιταγὴν τοῦ λόγου. «Ἡ δ' ἠθικὴ ἀρετὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται». (Ἡθ. Νικ. 1103 a 17).

Τὸ ἦθος καὶ τὸ ἔθος, αὐτὰ κυριώτατα, θὰ δημιουργηθοῦν ἀπὸ τὴν πολιτεία, μετὰ τοὺς νόμους τῆς. Αὐτὴ εἶναι ὁ σημαντικώτερος παιδαγωγός, ποὺ βραβεύοντας καὶ τιμωρώντας, σταθεροποιεῖ τὸ ἄτομο στὸ δρόμο τῆς ἀρετῆς, ἀναπτύσσοντάς του τὴν ἡδονὴν γιὰ τὴν ἠθικὴν

πράξεις και τῆ λύπη γιὰ τὶς ἀνήθικες. (*Ἦθ. Νικ. 1104 b 3*). Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα προβλήματα τῆς πολιτείας εἶναι αὐτό, τὸ παιδευτικό, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως και γιὰ τὸν Πλάτωνα. «Οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, και τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὔ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν και διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης». (*Ἦθ. Νικ. 1179 b 34, 1180 b 2, 1103 b 3*).

Ἄρετή και φυσικὴ κλίση.— Ἀλλὰ βέβαια και ἡ ἄσκηση πρὸς τὴν ἀρετὴ και τὴν ἡδονὴ της, ἀν μείνη μόνη, χωρὶς τὸ λόγο, ἀν ἔχωμε δηλαδὴ μόνον ἐθισμό στὴν ἐνάρετη πράξη, ἀρετὴ δὲν ἔχομε. Τὸ ἴδιο και ἀν ἀπὸ φυσικὴ κλίση ἀσυνείδητα κάνωμε τὸ καλὸ, καλοὶ δὲν εἴμαστε. «Δυνατοὶ μὲν ἐσμὲν φύσει, ἀγαθοὶ δὲ ἢ κακοὶ οὐ γινόμεθα φύσει». (*Ἦθ. Νικ. 1103 a 18, 1106 a 9*) Γιατὶ ἐνάρετη πράξη ὑπάρχει μόνον ὅπου ἀποφασίζεται συνειδητὰ κατὰ τὴν ὑπαγόρευση τοῦ λόγου. Ἡ φυσικὴ κλίση πρῶτα θὰ κυριαρχηθῆ ἀπὸ μιὰ δύναμη ποὺ ἔρχεται νὰ ἐκμεταλλευθῆ ἀλλὰ και νὰ ἀντιστρατευθῆ τῆ φύση, και αὐτὴ εἶναι ἡ ἔξις ποὺ γεννάει ἡ ἄσκηση. Ἀλλὰ ὕστερα και ἡ ἔξις αὐτὴ θὰ ὑποταχθῆ και θὰ συνειδητοποιηθῆ ἀπὸ τὸ λόγο. «Ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἔξις ἀρετὴ ἐστίν». (*Ἦθ. Νικ. 1144 b 27*). Μόνον με τὰ δυὸ τοῦτα μαζί φθάνομε νὰ εἴμαστε ἀληθινοὶ κύριοι τοῦ ἑαυτοῦ μας και τῶν πράξεών μας.

Ἡ ἀρετὴ ὡς ἔξις.— Ἀπὸ ὅσα εἴπαμε φαίνεται πὼς ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι κανένα καλὸ πάθος, γιατὶ κανένα πάθος δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του καλὸ ἢ κακό. Τὰ πάθη εἶναι ἠθικῶς οὐδέτερες καταστάσεις, ποὺ θὰ κριθοῦν μονάχα ἀπὸ τὴ κατεύθυνση ποὺ θὰ τοὺς δώση ἡ συνείδηση. Οὔτε φυσικὰ και ἡ ἱκανότητά μας νὰ ἔχωμε πάθη ἔχει καμμιά ἠθικὴ σημασία. Ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ στάση τῆς ψυχῆς ἀπέναντι σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς κινούμενες ψυχικὲς δυνάμεις. Και ἡ στάση αὐτὴ ὑπάρχει ὡς ἔξις, ὡς ἔξις διακατεχόμενη ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγο. (*Ἦθ. Νικ. 1105 b 19—1106 a 12*).

Ἡ ἔξις αὐτὴ εἶναι πηγὴ τῆς πράξης. Σὲ αὐτὴν τὴν πηγὴ πρέπει νὰ ἐδρεύη ἡ ἠθικότητα. Δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἠθικὴ ἡ πράξη· πρέπει και ἡ στάση τῆς συνείδησης, ἡ ἔξις ποὺ τὴν κινεῖ νὰ εἶναι ἠθικὴ. Και ἀν ἀκόμη δὲν μπορεῖ νὰ ποῦμε ἐδῶ, πὼς «τίποτε ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἠθικὸ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ βούληση», βέβαιο εἶναι πὼς τὸ κριτήριον τῆς ἠθικότητας εἶναι ἡ ἠθικὴ βούληση, τὸ ἐσωτερικὸ στοιχεῖο τῆς ἔξης. Γιατὶ δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τί πράττει κάποιος, ἀλλὰ και «πὼς ἔχων» πράττει. «Τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ ἐὰν αὐτὰ πὼς ἔχη, δικαίως ἢ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ και ἐὰν ὁ πράττων πὼς ἔχων πράττη». (*Ἦθ. Νικ. 1120 b 7*).

1105 a 27). «...Πατάξαι τὸν πλησίον καὶ δοῦναι τῇ χειρὶ τὸ ἀργύριον ῥάδιον καὶ ἐπ' αὐτοῖς, ἀλλὰ τὸ ὡδὶ ἔχοντας ταῦτα ποιεῖν οὔτε ῥάδιον οὔτε ἐπ' αὐτοῖς». (᾽Ηθ. Νικ. 1137 a 5).

Ἡ ἀρετὴ ὡς μεσότητα «πρὸς ἡμᾶς».— Εἶναι φανερὸ πῶς τελικὰ θὰ προσδιορίσῃ τὴν στάση, τὴν ἔξιν τῆς ἐνάρετης ψυχῆς ὁ πρακτικὸς λόγος. Ποιὸς ὅμως εἶναι ὁ κανόνας πού ὁ πρακτικὸς λόγος ὑπαγορεύει στὴν ψυχὴ; Ποιό εἶναι τὸ περιεχόμενό του; Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπάρχει ἕνας τέτοιος κανόνας;

Ἄν κοιτάξωμε πρὸς τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων, θὰ ὀνομάσωμε καλὰ ἐκεῖνα πού τίποτε δὲν τοὺς λείπει, ἀλλὰ καὶ τίποτε παρὰ πάνω δὲν ἔχουν ἀπὸ ὅ,τι πρέπει. Κάθε ἔλλειψη καὶ ὑπερβολὴ φθείρει· σώζει ἡ μεσότητα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὶς πράξεις· εἶναι σωστές, ὅταν δὲν τραβᾶνε στὰ ἄκρα, ἀλλὰ κρατιοῦνται στὴ μεσότητα. (᾽Ηθ. Νικ. 1106 a 26).

Ἡ μεσότητα αὐτὴ εἶναι εὐκόλῃ νὰ βρεθῇ ὅπου χωράει μαθηματικὴ σκέψη, ὅπου ἡ μεσότητα προσδιορίζεται ἀπὸ καθαρὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα. Ἄλλὰ ὅταν τὴν μεσότητα αὐτὴ τὴν ἀναζητᾶμε μὲ βάση ἕνα ὑποκειμενικὸ δεδομένο, ἡ εὕρεσή της εἶναι δύσκολη.

Ἄν δεκάξῃ ὥρες δουλειᾶς εἶναι πολλές καὶ δυὸ εἶναι λίγες, δὲν σημαίνει πῶς ἐννιά ὥρες εἶναι οἱ σωστές. Τὸ σωστὸ ἐδῶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προσωπικὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ καθενός. (᾽Ηθ. Νικ. 1106 a 35).

Γιὰ τὸν καθένα ἄλλο εἶναι τὸ πολὺ, ἄλλο τὸ λίγο, ἄλλο τὸ μέσον.

Καὶ ἐδῶ αὐτὸ τὸ μέσον ζητᾶμε, «τὸ μέσον πρὸς ἡμᾶς», ὅχι ἕνα ἀντικειμενικὸ προσδιορισμὸ μέσον· «μέσον δὲ οὐ τοῦ πράγματος, ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς». (᾽Ηθ. Νικ. 1106 b 7).

Ἄν ὅμως σὲ ὅλες τὶς τέχνες γυρεύομε αὐτὴ τὴ μεσότητα, πόσο περισσότερο στὴν ἀρετὴ πού εἶναι ἀκριβέστερη καὶ ἀξιώτερη ἀπὸ κάθε τέχνη. (᾽Ηθ. Νικ. 1106 b 14).

Τὸ μέσον πρὸς ἡμᾶς εἶναι ἕνας καθαρὸς τύπος, πού κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἰσχύει γιὰ κάθε ἠθικὴ ἀρετὴ· εἶναι ἀπὸ μιὰν ἀποψη ἡ οὐσία τῆς ἀρετῆς. «Διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετὴ». (᾽Ηθ. Νικ. 1107 a 5).

Ἐποκειμενικὲς διαβαθμίσεις τῆς ἀρετῆς.— Ἄλλὰ ὁ τύπος αὐτός, ὅσο καὶ ἂν εἶναι μιὰ ὀδηγητικὴ ἀρχή, χωλαίνει ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει μιὰ καθαρὰ ὑποκειμενικὴ βάση. Γιατὶ τὸ πρὸς ἡμᾶς μέσον μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὸν καθένα διαφορετικόν· ἐνῶ τὸ ἠθικὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τοῦ καθενός τὴν ἰδιοτροπία, ἀφοῦ ἕνας εἶναι ὁ ἠθικὸς σκοπὸς ἀντικειμενικὰ δοσμένος. Τὸ «πρὸς ἡμᾶς» τοῦ μέσου γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγῇ, στὸ ἠθικὸ πεδίο, σὲ μιὰν ἄκρατὴ ὑποκειμενικότητα· θὰ ὀδηγῇ σὲ μιὰ διαβάθμιση τῶν ὑποκειμενικῶν δυνατοτήτων μέσα σὲ ὠρισμένα ὅρια· ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπη

νά ύπάρχη ένα άντικειμενικό μέτρο πού άπό τή φύση τοῦ ύποκειμένου καθορίζεται. Ὁ ολοκληρωμένος άντρας κατέχει μιάν ανώτερη βαθμίδα άρετῆς άπό τή γυναίκα, άπό τὸ παιδί, άπό τὸ δοῦλο. Σέ ὅλους αὐτοὺς ὁ πρακτικός λόγος εἶναι άδιαμόρφωτος, ἡ έλευθερία. εἶναι ἔτσι λιγώτερη καὶ ἡ άρετὴ κατώτερη. (Πολιτ. 1260 a 10).

Τὸ μέτρο τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας.— Στὴν βαθμίδα ὅμως τοῦ ολοκληρωμένου άντρας, ὅπου ὁ πρακτικός λόγος λειτουργεῖ έλεύθερα, τὸ ύποκείμενο κατὰ τὸ ὁποῖον θά κριθῆ τὸ μέσον εἶναι άντικειμενικά δοσμένο. Εἶναι ὁ «φρόνιμος», ὁ «σπουδαῖος». «Ὁ σπουδαῖος γάρ ἕκαστα κρίνει ὀρθῶς, καὶ ἐν ἑκάστοις τάληθες αὐτῷ φαίνεται... καὶ διαφέρει πλεῖστον ἴσως ὁ σπουδαῖος τῷ ἄληθές ἐν ἑκάστοις ὄραν, ὡσπερ μέτρον καὶ κανῶν αὐτῶν ὦν». (Ἡθ. Νικ. 1113 a 29, 1107 a 1). Μιὰ ιδεατὴ συνείδηση, μιὰ κατ' ιδέαυ ἀκέραια ἠθικὴ προσωπικότητα εἶναι τὸ μέτρον τοῦ μέσου. Κανένας γενικός κανόνας δέν ὀρίζει τὸ ἠθικό. Ἡθικό εἶναι αὐτὸ πού θά ἔπραττε κάθε φορά, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἕνας ἀκέραια ἠθικός άνθρωπος. Ἀντὶ γιὰ γενικό νόμο, γιὰ κατηγορικό πρόσταγμα, ἔχομε αὐτὸ τὸ σταθερὸ καὶ ὅμως μαζί εὐλύγιστο μέτρο τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας. Βέβαια τὸ μέτρο δέν εἶναι σαφές, ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης δέν βρίσκει καὶ δέν μᾶς δίνει ἄλλο. Μόνον στὶς καθ' ἕκαστον άρετὲς γίνεται ἕνας εἰδικώτερος προσδιορισμὸς πού ρίχνει πολλαπλὰ φῶς σὲ αὐτὸ τὸ ἔσχατο κριτήριο τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας.

Ἰστέρα άπό τούτη τὴ γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν άρετὴ δέν ἔχει πιά ὁ Ἀριστοτέλης παρὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἔρευνα τῶν καθ' ἕκαστον άρετῶν. Δέν μᾶς δίνει ἕνα σύστημα άρετῶν, ὅπως ὁ Πλάτων πού ξεχωρίζει τὶς βασικὲς άρετὲς τῆς ψυχῆς. Παρατακτικὰ τὶς αναφέρει, αναζητώντας σὲ κάθε μιὰ τὸ στοιχεῖο τοῦ μέτρου.